

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ – ՄՄԲԱՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՔ
ԲԱՂԱԴՐԱՄԱՍԵՐԻ ԸՈՒՐՁ**

Անիի Բագրատանի շահնշահների թագավորությունը XI դ. 20-ական թթ. քաժանկել էր երկու մասի և հայանվել Բյուզանդիայի ծավալապաշտակալանությունների կիզակհատում: Հովհաննես-Մմբատի և նրա կրատելու եղբայր Աշոտի միջև ընթացող գահակալական պայքարն ավարտվել էր նրանով, որ հաշտարար միջնորդները «նատուցին գԱշոտ դրուց աշխարհին՝ թագատր ամենայն ասան Հայոց, եւ Յովհաննէս նաոցի թագատր ի քաղաք յԱնի»:¹ Հովհաննես-Մմբատին քաղաքամայր Անիի հետ միասին քաժին էր հատել նաև շահնշահական ոստան Ըիրակը, ինչպես նաև՝ սեփակա-նատրական իրավունքը նրան հարող ինչ-որ ատարաժքների նկատմամբ: Դրանց վրաս էլ իր ուշադրությունն էր բևեռել Բյուզանդիան: Ինչպես ատղեկանում ենք «Պատմութիւն Գեատրգել Ս. Նշանին գերատոյակ ուխտին Խատարածորոյ» երկից. «Թագատրն Յունաց Վասիլ առաջի ղնէ Յովհաննէս Հայոց թագատրի... ապ ի ձեռս իշխանութեան նոցա գրադարն Անի հանդերձ նահանգատրն Ըիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պատակայ»:²

Որ «Ըիրակայ նահանգը» մեր «Աշխարհացոյցի» Ըիրակ գավառն է՝ նրան հարող Աշոցքի և Արագածոտնի հյուսիսային մասի հետ միասին, կասկած լինել չի կարող: Իսկ թե հնչ հն իրենցից ներկայացնում «Տիրակայ նահանգը» և «Պատակայ նահանգը», հայանի չէ: Մրանցից առաջինի վերաբերյալ Գ. Տեր-Մկրտչյանը գրում է. «Այիշանի «Ըիրակ» մենագրության մեջ և ոչ սր անգամ չէ հիշիւմ Տիւան անուն: Առաջին և միակ անգամը այդ անունը պատահում է մեզ Խավարածորի Գեատրգել Ս. Նշանի պատմության մեջ և այն Ըիրակ անվան հետ միասին... Արևելյան Ըիրակում, Ալեքսանդրապոլից դեպի արևելք, այժմս էլ կա մի գյուղ՝ Տիրակլար անվամբ, որ կարող է եին Տիրակը անվան թուրքական ձևափոխությունը լինել»:³ «Տիրակայ նահանգի» անունը Տիրակլար//Դիրաքլար գյուղի անվանն առնչելը անընդունելի է բեկուզ և այն պատճառով, որ «Տիրակայ նահանգը» հարևան էր «Ըիրակայ նահանգի» (ուրեմն, նրա կազմում գտնվել չէր կարող), իսկ հիշյալ գյուղը (այսօրյան Կոնստանտնուպոլիսում) գտնվում է հենց Ըիրակում: Ինչպես հին, այնպես էլ միջնադարյան Հայաստանում Տիրակ և Պատակ անուններով նահանգներ ատհասարակ գոյություն չէն անեցել: Բնական է մատածելը, որ գործ ունենք հիշյալ նահանգներին արված անձնանվանական ծագմամբ անվանումների հետ: Այսինքն, թե համապատասխան ատարաժքներ կրում են իրենց իրական կամ անգո (վիպական-ավանդական) ախրակալների՝ Ըիրակի, Տիրակի և Պատակի անունները:

Ըիրակ անունը կրած վիպական-ավանդական և իրական անձանց գոյությունը հուստատավում է հեակյալ ատղեկությունների միջոցով. 1. Վասպուրականի Թիմարի շրջանի Տիրամոր վանքի մասին պատմում էին, թե «այս վանքի ահում եղել է *Ըիրաք*, *Ջիրաք* և *Աիրաք* շասավածների կոտատր»:⁴ 2. «Այս հն քաղաքը եւ շինողը նոցին» երկում ատվում է. «*Ըիրակ* արքա գԸիրակ շինեաց»:⁵ 3. «Պատմութիւն Անույ» երկում Բագրատունյաց թագավորության և Անի քաղաքի հիմնադիրը կոչվում է *Ըիրակ* ⁶: 4. «Աշխարհացոյցը» վկայում է, որ Մավրիկապոլիս քաղաքը Ըիրակում նախապես *Ըիրակաշատ* էր կոչվում⁷ (հմմտ. *Երուանդ* և *Երուանդաշատ*, *Արաաշէս* և **Արաաշաշատ* > *Արաաշատ*, *Շամ*//*Մամոս* և *Շամշատ*//*Մամոսատ* և այլն): 5. Ատաքել Դավրիժեցին Գրիգոր Տարոնացու աշակերտ Հովհաննես վարդապետին թե՛ «Յով-

¹ Մ. Ուոհայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10:

² Գ. Տեր-Մկրտչյան, *Հայագիտական ուսումնասիրություններ*, Եր., 1979, էջ 197, ծան. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Ղանալյան, *Ավանդապատում*, Եր., 1969, էջ 248:

⁵ Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների քառարան*, հ. 4, Եր., 1948, էջ 163:

⁶ Արքահամ կաթողիկոսի Կրեոացու պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նաղը-շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 101:

⁷ Մ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Եր., 1963, էջ 110:

հանճես *Շիրաք*» է կալում, թե՛ «Յոնաննես, որ մակ անուն *Շիրակ* ասի»⁸: 6.Նա հիշատակում է նաև Խոջա *Շիրաք* անունով մեկին (ի դեպ, Խոջա Սիրաքի եեա միասին)⁹:

Ինչպես Շիրակ անունը, այնպես էլ Տիրակ և Պաղակ անունները նախապես եղել են վիսպակսն-ավանդական անձանց անունները, որոնց իրական անձինք ընկալվելուն գուզընթաց այդ անունները տրվել են նաև իրական անձանց՝ մակտնունների և բուն անձնանունների ձևով: Վերջին երկու անունների առթիվ հիշենք, որ Տիրակ էր կոչվում Դ-վինի 555թ. ժողովի մասնակից Բագրևանյի եպիսկոպոսը¹⁰, իսկ Պաղաք // Պաղան անձնանունն իսախնի է 1308թ. թվագրվող մի խաչքարի արձանագրությունից¹¹: Ինչպես ցույց ենք տվել մեր մեկ այլ եռվածում, բերված վալայթյուններից առաջիններում հիշատակված Շիրակ վիսպակսն-ավանդական անձնավորությունը իր անվամբ անձնավորում է եացաեասիկների ամբարման երևույթը և դրանով իսկ բացառաբառում իր եալագործական բնույթը: Շիրակ // Շիրաքի ուղեկից Ջիրաք չաստվածը իր անվամբ ուղղակիարեն ստնչվում է եեթանոսական պաշտամունքին և ունի քրմական բնույթ: Նրանց եեա միասին եոյակ կազմած Սիրաքը, որի անունը ներկայացնում է փաղաքշական ձևը *Միեր* // *Միեր* անվան, ունի զինվորական բնույթ¹²: Սեր կարծիքով, «Շիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պաղակայ» նաեանգներին իրենց անունները տված Շիրակը, Տիրակը և Պաղակը նույնպիսի մի եոյակ են կազմել, ինչպիսին կազմում էին վասպուրականյան Շիրաք, Ջիրաք և Սիրաք չաստվածները, որի նման նա ևս ունի ենդեվրոպական միասնության շրջանը գսացող արմաաներ: Ընդ որում, Շիրակը գուզաեեռն է լինելու վասպուրականյան Շիրաքի, Տիրակը՝ Ջիրաքի, իսկ Պաղակը՝ Սիրաքի:

Նախ «Տիրակայ նաեանգի» և Տիրակի մասին: Հայանի է, որ արաբական մասենագրության մեջ Շիրակ գավառի անունը եաճախ բերվում է ինչ-որ կցորդի եեա միասին՝ *Միրաք-Թայր*¹³: Արաբական տառադարձության յուրաեասկություններից ելնելով, անվան երկրորդ բաղադրիչը կուրելի է կարդալ նաև *Թիր* կամ *Տիր* ձևով: Հ. Նալբանդյանը, ի նկատի առնելով առաջին՝ Միրաք-Թայր, ձևը, գրում է. «Շատ եավանակամ է, որ Շիրակ և Տայք գավառների մասին է ակնարկում»¹⁴: Բայց այս կարծիքը քիչ եավանակամ է, որովեեակ Շիրակն ու Տայքը վարչատարածքային մեկ միավոր կազմել, կամ այդպիսին ընկալվել չէին կարող: Նրանք եարևան գավառներ չէին: Նրանց միջև ընկած էր ընդարձակ արածք գրադեցրած Վանանդ գավառը:

Սեր կարծիքով, Շիրակի եեա միասին մեկ ամբողջություն պիաված *Թիր* կամ Տիրը նույն «Տիրակայ նաեանգն» է՝ Տաշիր - Չորագեաի (Լոռու) թագավորության տարածքը, իսկ «Պաղակայ նաեանգը» եամապաասախանում է Վանանդի (Կարսի) թագավորության արածքին: Այս դեպքում եասկանայի է դառնում, թե ինչու էր Վասիլ 2-րդ կայսրը Հովհաննես-Սմբատից պաեանջում ոչ միայն «Շիրակայ նաեանգը», այլև «Տիրակայ նաեանգը» և «Պաղակայ նաեանգը»: Բանն այն է, որ վերջին երկու թագավորությունների գաեակալները իրենց եեթակա արածքների ժոռանգական սեռիականաեերերը չէին և թագավորներ էին եամարվում իրենց շաենշաեական ծագման պաաճառով՝ լինելով ժոռանգները Բագրևանուրի այս կամ այն շաենշաեի: Գագիկ 1-ին շաենշաեի (990-1020թթ.) և Վանանդի ու Տաշիր-Չորագեաի («Աղվանից») Բագրևանուրի գաեակալների միջև գոյություն ունեցած այդպիսի փոխեարաբերությունների մասին է վկայում Մաաթեոս ՈՒՌԻԱԿԵԳՈՒ եեակայ եադորումը. «Յայնմ ժումանակի նստաա Արաս ի Կարս թագաուրական իշխանութեամբ՝ երամանաա ազգապետին իւրոյ Գագկայ Հայոց արքային, եւ Գուրգեն՝ յԱղուանից աշխաըեն, վասնգի յազգէ Հայոց

⁸ Պամունքին Առաքել Վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 441:

⁹ Նույնը, էջ 440:

¹⁰ *Н.А.Донц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр.330.*

¹¹ Հ. Աճ ա ո յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, ե. 4, էջ 218:

¹² Ս. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, Մ. Պ ե տ ը ո ս յ ա ն, *Չաստվածների մի եոյակի վիսպակսն գուզահեռները և դրանց նախատիպերը, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀԿ գիտական աշխատություններ, 2, Գյումրի, 1999, էջ 148-150: Տե՛ս նաև Ս. Պեարոսյան, Լ. Պեարոսյան, Եոյակ բնակավայրերի համակարգը հին Հայաստանում և Ռուսիայում, նույն անդում, էջ 133-135:*

¹³ Արարական աղբյուրները Հայաստանի և եարեան երկրների մասին (կազմեց Հ. Նալբանդյան), Եր., 1965, էջ 78:

¹⁴ Նույնը, էջ 176, ծան. 217:

թագաւորացն էին եւ կային ի ենազանդութիւն տանն Շիրակայ»¹⁵: Նույնպիսի փոխհարաբերությունների մասին է խոսում նաև Սմբաա Սպարապետի այն վկայությունը, որը վերաբերում է Հովհաննես-Սմբաայի և Աշոտի միջև կայացած եաշտությանը ստեղծված իրավիճակին: Նա գրում է. «յայնժամ նսաա Աբաս ի Կարս թագաւորական իշխանութեամբ երամանա Յովհաննիսի եւ Աշոտայ, եւ Գեորգի՝ յաշխարհն Աղուանից, զի էին յազգէ թագաւորաց. եւ կային ի ենազանդութեան երկուց թագաւորացն Յովհաննիսի եւ Աշոտայ»¹⁶: Ի դեպ, Տաշիր-Չորագետի թագավորությունում («յաշխարհն Աղուանից») իշխած անձը Մատթեոս Ուտեայեցու երկուս Գեորգեանցն Սպարապետի երկուս Գեորգի կոչվում է թյուրիմացաբար: Իրականում նա Գեորգեան Բագրատունու որդին էր՝ Դավիթ Անեռոյինը¹⁷: Արծարծվող եարցի անցյալումը ուշադրության է արժանի նաև Մատթեոս Ուտեայեցու այն ետդորդումը, ըստ որի. «Ի թուսկանութեանս հայոց ՆՀ ելանէր Վասիլն յարեւելս անթիւ զօրօք եւ խնդրեաց ի թագաւորէն Հայոց զԱնի եւ զԿարս»¹⁸: Ինչպես Ռ. Մաթևոսյանն է շեշտում. «Այստեղ մեզ համար կարևորն այն է, որ Կարսի թագավորության ետդերի գերագույն սեփականատերերն էին Բագրատունի ազգապետները (Հայոց թագավորները)»¹⁹:

«Տիրակայ նաեանգին» իր անունը աված Տիրակը, ամենայն հավանականությամբ, ներկայացնում է վիպական-ավանդական գուգահեռը եթանոս հայերի Տիր աստծաւորի անվան կրողն էլ է. *Տիրակ < Տիր-ակ*: Տիրը նախապես համարվել է արեգակնային լույսն անձնավորող մի ասավածություն, ուստի եելենիստական դարաշրջանի Հայաստանում Ապոլոն-Հելիասը նույնացվում էր նրա, և ոչ թե Միքր աստծաւ հետ (ինչպես էր, օրինակ, Կոմագենեում)²⁰: Մ. Խորենացու այն հաղորդումը, թե Վաղարշ արքան «մեհեան շինեալ յԱրմաիք՝ անդրիս եաստատէ արեգակն եւ լուսնի և իրոց նախնեացն»²¹ հասկանում են այնպես, թե Վաղարշակը Արմավիրում արձաններ է կանգնեցրել ի պատիվ Արեգակի (Ապոլոն, Տիր), Լուսնի (Անահիա, Արանիս) և իր նախնիների²²: Արևաստծու իր գերը Միքրին գիջելուց ետոտ Տիրը մնաց միայն եոգևոր լույս ասաբալ աստված՝ ուսման և ճարտարության աստված, քրմակուն գիտությունների հանրագիտակ, երագացույց և երագահան²³: Դրա մասին է խոսում Տրդատ 3-րդին վերաբերող Ազաթանգեղոսի հետևյալ հաղորդումը. «Այա ինքն իսկ թագաւորն խաղայր զայր ամենայն զօրօքն եանդերձ ի Վաղարշապաա քաղաքէ՝ երթալ յԱրտաշատ քաղաք, աւերկ անդ զբազինս Անահաական դիցն, և որ յերագամոյն տեղիսն անուանեալ կայր: Նախ դիպեալ ի ճանապարհի երագացոյց, երագահան պաշտաման Տրի դից, դարի գիտութեան քրմաց, անանեալ դիւան գրչի Ռոմզոյի, ուտման ճարտարութեան մեհեան. նախ ի նա ձեռն արկեալ՝ այրեալ քանդեցին»²⁴:

Տաշիր-Չորագետը Տիր աստծու վիպական-ավանդական գուգահեռ Տիրակի տիրույթ կարող էր համարվել այն պատճառով, որ ժամանակին եռյակի մասեր կազմած, կամ այդպիսին համարված, Վանանը, Տաշիր և Շիրակ գավառներից արևելյանը՝ Շիրակից արևելք գտնվողը, եննց Տաշիրն էր: Հեթանոս հայերի Տիր աստվածը նախապես անձնավորելով նաև արեգակնային լույսը, ասասպելաբանական մտածողությամբ ըմբռնվելու էր արևելքի աիրակալ: Այդ արևելքը կարող էր լինել որևէ տարածքի, Հայոց աշխարհի, աիեգեոքի արևելյան կողմը: Առ նույն մասձողությամբ նրա վիպական -ավանդական գուգահեռ Տիրակը համարվել է եռյակ կազմած էիշյալ գավառներից արևելյանի՝ Տաշիրի, տիրակալը: Իսկ Տաշիրը միջուկն էր կազմում

¹⁵ Մ. Ռ. Ի. Ն. Կ. Յ. Գ. Ի., էջ 10:

¹⁶ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, Վենետիկ, 1956, էջ 6:

¹⁷ Ռ. Մաթևոսյան, Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը, Եր., 1990, էջ 165, ծան. 14:

¹⁸ Մ. Ռ. Ի. Ն. Կ. Յ. Գ. Ի., էջ 49:

¹⁹ Ռ. Մաթևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 164:

²⁰ Գ. Ա. Կ. Ս. Յ. Ա. Գ., Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Եր., 1966, էջ 43-44:

²¹ Մ. Խ. Ն. Կ. Յ. Գ. Ի., Պատմութիւն Հայոց, Բ, ը:

²² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Եր., 1971, էջ 577, 665, 675:

²³ Նույնը, էջ 904:

²⁴ Ա. Գ. Կ. Ս. Յ. Ա. Գ., Պատմութիւն Հայոց. ԾԸ, 778:

կարդայ բղեռչի Գուգարացուց, որ էր լեալ ի գաւակէ Միւրդատայ, Դարեհի նախա-
 րարի...»³¹: Խորենացիական ժամանակագրութեանը այս ամենը տեղի է ունեցել ս.թ.ա.
 2-րդ դ. երկրորդ կեսին³²: Միւրդատայի սերունդների տնօրինությանն են անձնված տա-
 րածքը, ինչպես տեսանք, ներառում էր սրայս «Աշխարհացույցի» Գուգարք աշխարհի
 հյուսիս-արևելյան մասը՝ հետագու Տփղիս (Թիֆլիս) քաղաքն ու շրջակայքը սերառ-
 յալ³³: Պատմաեոր հաղորդումից պարզվում է նաև, որ այստեղ նշանակված բարձրաս-
 աիճան պաշտոնյան կրում էր «կաղմնակալ հիւսիայ» ախադաք, որի էամարժեքն էր
 Արշակունյաց դարաշրջանի «րդեշխ Գուգարացուց»-ը: Այս նույն պաշտոնյան են-
 տագայում կոչվում էր նաև «րդեշխ Վրաց»³⁴ կամ «Վրաց րդեշխ»³⁵: Ասվածներից
 բխում է, որ «Գուգարաց րդեշխ»-ը եղել է մի այնպիսի նկարագրական անփսնում, ինչ-
 պիսին էին նաև «հիւսիսի կաղմնակալ»-ը և «Վրաց րդեշխ»-ը: Իսկ դա նշանակում է, որ
 ինչպես ռազմավարական այդ պաշտոնը, այնպես էլ այն սեփականացրած իշխանա-
 կան առհնը ծագումնաբանական տեսակետից ոչինչ ընդեանուր չունեն թուն Գուգարքի
 և այնտեղ իշխած բնիկ առհների հետ: Վերջիններս ունենալու էին քրմական ծագում,
 իսկ նրանց աիրույթները ժամանակին կազմելու էին քրմապտական տարածք:

«Շիրակայ եւ Պաղակայ եւ Տիրակայ նահանգներ» եայկի երրորդ անդամի՝
 «Պաղակայ նահանգի», և Վանանյի քաղաքութեան նույնույնյան մասին է նախ և
 առաջ խոսում հյուսիսային Վանանդի Պաղակացիս լճի անունը. *Պաղակացիս*
<պաղակ-ացի-ս/ *պաղակ-ացի-ք>: Դա ներկայումս *Չրդրք* կոչվող լիճն է՝ այս կողմերի
 ամենախառն լիճը³⁶: Հակասակ ընդունված կտրծիքների, այս լճի *Պաղակացիս* անու-
 նը չի կտրող ծագած լինել ոչ հին տնտառիական *պալա/բալա* ցեղի անունից³⁷, ոչ էլ
 պավլիկյան աղանդավորների *պայղակացիք* ունվանումից³⁸, որովհետև թե՛ առաջինն-
 ների, թե՛ երկրորդների այս կողմերում բնակված լինելու մասին որևէ ավստ գոյություն
 չունի: Լճին իրենց անունը տված պաղակացիք այդպես կտրող էին կոչվել վիպական-
 ավանդական Պաղակի հետևորդներն ու հետևորդներն համարվելու պատճառով:
 Այսուհանդերձ, մենք այն կտրծիքին հենք, որ թե՛ լճանվան, թե՛ նահանգի անվան հիմ-
 քում ընկած *պաղակ* բառը ունեցել է ավելի նախնական մի իմաստ և նշանակել է
 «փայլակ, կայծակ»: Մա իր կազմութեամբ ածանցավոր բառ է՝ կազմված *պաղ-*
 արմատից *-ակ* վերջածանցով: Այս նույն արմատն առկա է նաև հեաւյալ բառերում.
պաղապանծ «լուսափայլ, մաքուր, լուսապանծ», *պաղպաջ* «փայլ, փայլուն»³⁹, *պաղ-*
պաջել «փայլել, փայլվել, ցուլալ»⁴⁰, *պաղպաջուն* «փառիդուն, փայլուն, պայծառ,
 պսպղուն»⁴¹, *պաղպաղակ* (պաղ-պաղ-ակ) «ստոնատեսակ քար, քափանցիկ փայլուն
 որպէս վանակն եւ բիւրեղ»⁴²: *Պաղ* արմատը երրորդ տարբերակն է ներկայացնելու
 հնդեվրոպական նախալեզվի **phel-// *phel-* «փայլել» արմատի, որի մյուս տարբերակ-
 ներն են *փաղ-ը* և *փայլ-ը*⁴³: Այս վերջինիցս է ծագում *փայլակ (ն)* «կայծակ» բառը⁴⁴:
Պաղակացիս լճանվան⁴⁵ հիմքում ընկած *պաղակ* բառի նախապես «փայլակ,
 կայծակ» իմաստն ունենալու մասին է խոսում ոչ միայն այս լճանվան հնդեվրոպական
 ստուգարանությունը, այլև նրա «ճերմակ ճակատով հզ» իմաստը⁴⁶: Հայ իրականու-

³¹ Մ. Խ ո ռ ե ն ա ց ի, ..., Բ, ը:
³² Գ. Ս ա թ Գ ս յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 34-35:
³³ Ս. Ե թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 77, 87:
³⁴ Ղ. Փ ա թ պ ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Բ, ի, Գ, կր:
³⁵ Նույնը, Բ, լա:
³⁶ Ս. Ե թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 87:
³⁷ Гр. К а п а н ц я н, Историко-лингвистические работы к начальной истории армян, Ер., 1956, стр. 128.
³⁸ Ս. Ե թ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 87:
³⁹ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, Եր., 1979, էջ 13:
⁴⁰ Նույնը, էջ 14-15: Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2 Եր., 1981, էջ 590:
⁴¹ Նույն տեղում:
⁴² Նույն տեղում:
⁴³ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 476:
⁴⁴ Նույն տեղում:
⁴⁵ Ա. Լ ա ս ա ի վ ե թ ա ց ի, Պատմութիւն, գլ. Բ:
⁴⁶ Սա. Մ ա լ ի ս ա ս ե ա ն ց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 4, Եր., 1945, էջ 41:

թյան մեջ հազարամյակներ գոյատևած ցույ/եզի պաշտամունքի առթիվ Վ. Բոդյանը գրում է. «Ընթացիկ կենդանիներից ցույր եհշաաակվում է իբրև սրբազան անասուն, որի սպիտակը Հայաստանի յոթ մեհյանների առաջնակարգ գոնե էր եամարվում: Ընտանի ցույրը եավատքի եամաձայն կապվում էր ծովային առասպելական ցույրի եեա: Ենթադրվում էր, թե իբր ծովացույրը ընթացիկ կալից է ծնվել»⁴⁷:

Հնդեվրոպական և առաջավսրուսիական այլ ավանդույթներում ցույրը եամարվում էր ամպրոպի ասածու սրբազան կենդանին, իսկ ավելի վաղ ժամանակներում՝ նրա կենդանական գուգաեեո-մարմնավորումը: Բանն այն է, որ շաա ավելի վաղ ժամանակների առասպելարանական մտածողությամբ «ամպրոպային էակները նախ պաակե-րացվում են որպես երկու լեռնաման երեշ կամ որպես վայրի մեծ կենդանիներ, որոնք կոպում են՝ գլուխ-գլխի և եղջյուր-եղջյուրի խվելով: Նրանց եղջյուրները կամ թրերն իրար եարվածելուց՝ փայտակում է և որոաում... Այնու եեեա նրանք ավելի որոշա-կիորեն ըմբռնվում են որպես աղջաո (կով) կամ խոյ (այծ)»⁴⁸: Իսկ որ նրանք ընկալվել են ինչպես երկնային, այնխպես էլ երկրային-ընդերքային էակներ, ցույց են տայիս եայկուկուսն եեաևայլ հանելուկները, որոնցից առաջինի և երկրայի սրաաախանը «կտծակ» է, իսկ երրորդինը՝ «ամպ և որոա»:

1. «Էրգընն ընգավ, կեղինը մտավ»⁴⁹:
2. «Գալմիր եզ մը ունիմ,
Պուկելով (բառաչելով) խեղր (եող) մղնու գու (մտնել)»⁵⁰:
3. «Կով մի ունիմ եանա-եանա,
Կոտոշները մարխանա,
Կաթնաղբյուրեն ջուր կը խմա,
Արյունծովեն ձեն կո հանա»⁵¹:

Գետաբնակ կամ լճաբնակ//ծովաբնակ եղջերավոր գերբնական էակների՝ գևաերի և լճերի ոգիների կամ ասավածությունների մասին նախնասպարում առեղծված առուսպելութանական պրակերացումները գոյաակել են եազարամյակներ շարունակ՝ եասնելով անգում 20-րդ դ.: Այդպիսի մի ասավածություն է ունեցել նաև Եվրաս գետը: Հայտնի է, որ Մեծ Հայք ներխուժած եոմեակական գորքը օգավել էր Եվրասի ծանձա-դուտից, ուսակ «Բարեեաջող գեանցի եամար Լուկույոսը գոեարերեց նաև Եվրասիին մի ցույ»⁵²: Հայանի է նաև, որ «Մասնա ծոերում» Մեծ Մեերի, ապա Մսրա Մելիքի, վերջապես Դավթի գույզ ուղեկիցներից մեկը Բաթմանա Բուդան էր, որի անունը ուղ-ղակի «Բաթմանի ցույ» է նշանակում, իսկ Բաթմանը Մասնա ամենա մեծ գեան է: Ընդ որում, «ցային» անուն ունենալով եանդերձ, Բաթմանա Բուդան մարդակերպ է: Մեծամորի (Այդր, Ակնա) լճի համար էլ պաամում էին, թե «Այս յիճը յիքն է երեղեն ձիերով, սպիաակ գոմեշներով, մարդաձկներով և ուրիշ կենդանիներով»⁵³: Գ. Սրվանձ-այանցի վկայությամբ, աեուացի եայերն եավաաում էին. «Թե Նագիկ և թե Խուչյու լճակներ ունին յրենց մեջ հրեղեն աղջիկ, ունին երեղեն ձիեր, հրեղեն գոմեշներ, որոնց-մն կը հղանան երբեմն գեղերու մաակներն ու կծանին ճեվ-ճեբմակ ու անդալաո»⁵⁴: Նույնիսկ եավաաում էին, թե գոմեշները նախապես ջրային կենդանիներ են եղել և երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին ցամաքը նվաճելուց եեաո ծովն էլ հարկի աակ է դնում՝ «ծովն իբրև եարկ իր եաաակից սկսեց գոմեշներ նեակ ոեպի ափ: Դրանից է, որ գոմեշ-նները յավ յող գիանն և սիրում են երկար մնալ ջրի մեջ»⁵⁵: Եղջերավոր անասունների, մանավանդ ցույրի, և երկրային-ընդերքային ջրերի առասպելարանական կապի վկա-ներն են նաև պեղումների միջոցով եայանարեղծ եղջերագավաթները (պտյակները),

⁴⁷ Վ. Բոդյան, Հայ ազգագրություն. եամաոոա ուրվագիծ, Եր., 1974, էջ 207-208:

⁴⁸ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Է, Եր., 1975, էջ 66:

⁴⁹ Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական եանելուկներ, Եր., 1965, էջ 13:

⁵⁰ Նույնը, էջ 12:

⁵¹ Նույնը, էջ 11:

⁵² Plut. Lucull. XXIV, Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հոմը, Եր., 1972, էջ 113:

⁵³ Ա. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁵⁴ Գ. Սրվանձյան, Երկեր, հ. 1, Եր., 1978, էջ 395:

⁵⁵ Ա. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

որոնցից ցլագլուխ եիշեցնողները ունեն նաև ալիքածև գծեր⁵⁶: Նախապես «Ջրերի գավակ» աստվածությունը ձևավորված «վիշապ» կոթողներն իրենց վրա ունեն միևնույն առասպելաբանական կապը բուցահայտող վիաներ՝ բերանից ջրի շիթեր արծակող ցուլի կամ գոմեշի գլխի պատկերներ: Իրանական եամապատասխան աստվածությունը ևս երկրնույթ էր: Նա կոչվում էր Ապամ-նապատ («Ջրերի գավակ»), առնչվում էր Վտուրուկաշա լճին, ըայց նաև երեղեն էր և անձնավայալ կայծակ⁵⁷: Հնդկական նույնանուն աստվածությունը, որը նաև «գեաալին» էր կոչվում և քաղցրահամ ջրեր պարգևում, ապրում էր բարձր անդում, շրջապատված էր եսաակ ջրերով և հանդերձավորված կայծակներով, կարող էր եանդես գալ և՛ ցուլի, և՛ ձիու կերպարանքով⁵⁸:

Մեր կարծիքով, նման ջրային մի աստվածության անունն է, որ վերինաստավորմամբ եանդես է գալիս Կարս քաղաքի «Վարդանի կամուրջի» անվան մեջ: Այսպես էր կոչվում Կարսագետի՝ (եին անվամբ *Միտրեան*) ջրերի մեջ ցցված քարածայրը: Նախ, ուշադրություն դարձնենք այն եանգամանքին, որ գետանվան *Միտր*- բաղադրիչը ըստացվարեն «ջրորայի» է նշանակում և ներկայացնում է անվանումներից մեկը հին ենդկական և եին իրանական Ապամ-նապատ («Ջրերի գավակ») աստվածության եայկական ենագույն գուգահեռի⁵⁹: Ապա, «Վարդանի կամուրջի» շուրջ պատասխո առասպելները խաաում են «կամուրջին» իր անունը տվում նախնական Վարդանի մասին որպես ջրային մի աստվածության (ոգու): Ե. Չարենցի «Երկլի Նաիրի» երկում կարդում ենք. «... Գետի մեջանող մնացած պարսպի այդ կառոն է անա, որ կոչվում է եիմա *Վարդանի կամուրջ*: Կարծում են՝ կամուրջ է եղել և եանդված են, որ այդպիսի մի կամուրջ *Վարդան գորավարը* միայն կարող էր շինել, որովհետև այսօրվա միամիտ նաիրցին այն ամենը, որ մեծ է և գարնանալի, ընչ որ նաիրյան է ու եաղթական – վերագրում է Վարդան Մամիկոնյանին... Վիեի վրա է կանգնած այդ եսկտ քարակույտը... Եվ այդ անեուն, անեաաակ վիեերում, որոնց մեջ ջուրս անգամ վարանում է լգվել – ապրում են ջրային գագաններ, պատավներ, մարդագուլիս գոմեշներ, ջրային եսկա մի օծ, որ կամուրջի «տերն» է, կամուրջի բարի ոգին և երկու ջրահարս»⁶⁰: Աեա և նույն վայրի գիշերային ժամի նկարագրությունը. «*Կամուրջն է. տեղացիք ասում են՝ Վարդանի կամուրջ*: Աեա ջրերի միջից, վարը, երգում են պատավները. ե՞րգ է, թե ջրերի խշշոց: Ու ետող, եեղեղուկ խավորում շողշողում է վարը, ծփում է պսպղում – օձը, կամարջի *բարի ոգին*: Եվ անա խոնավ, խշշացուլ ջրերի միջից ելնում են, անավոր բառայում խապրոտ – *ջրային գոմեշները*.- ան է, գագրելի գարմանը...» (ընդգծումները Չարենցին են)⁶¹:

Որ «Վարդանի կամուրջին» իր անունը աված Վարդանը ոչինչ ընդհանուր չունի իրական Վարդան Մամիկոնյանի եեա և գալիս է եին եայերի առասպելաբանության ոլորաից, վկայում ևն եեալսպ եանգումանքները ևս: Նախ, կարսեցիների «Վարդանի կամուրջը» ոչ մի կամուրջ էլ չէ, իսկ որ նա «կամուրջ» է կոչվում կարող է վկայել մի բան. «Վիեի վրա կանգնած այդ եսկա քարակույտի» մասին գոյություն ունեցած մախնական առասպելաբանական պատկերացումներում նա դիավել է որպես աիեգերական կամրջի երկրային սաարկայացում: Կամուրջը առասպելաբանական մաածողությամբ ընկալվում էր որպես Այս և Այն աշխարեները կամ աիեգերքի երեք ոարկերը ընդերքն ու երկիրը, երկիրն ու երկինքը, միմյանց կապող օղակ⁶²: Ապա, «կամուրջի» անվանադիր Վարդանի անունը ևս կարող է ստուգաբանորեն տարրեր լինել *Վարդան* անձնանունից: Ըստ երևույթին, այս *Վարդան*-ի եիմքում այն նույն *վարդ* < *վարդ արմաան է, որ Գր. Դափանցյանն առանձնացնում էր *վարդաառ բառի մեջ և

⁵⁶ Բ. Ա յ թ է լ յ ա ն, *Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պամության*, Եր., 1976, էջ 51:

⁵⁷ *И. Брагинский, Агам – Напат, Мифологический словарь, М., 1991, стр. 51.*

⁵⁸ *Rgv., II, 35,6; II,35,13 (Ригведа, Мандалы I – IV, Издание подготовила Т.Елизаренкова, М., 1989, стр. 278, 279).*

⁵⁹ *Ս. Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Ծ. Պ ե ա թ ո ս յ ա ն, Լ. Պ ե ա թ ո ս յ ա ն, «Ջրերի գավակի» պաշամունքի արտացոլումը սեպագրային մի քանի անդանուններում, ՀՀ ԳԱԱ ԸՀՀԿ Գիտական աշխատություններ, 1, Գյումրի, 1998, էջ 77-79:*

⁶⁰ *Ե. Չ ա թ է ն ց, Ընաիր երկեր, Եր., 1955, էջ 301:*

⁶¹ *Նույնը, էջ 304:*

⁶² *В. Топопов, Мост, Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 177.*

նրան վերագրում «ջուր» իմաստը⁶³: Նույն ենդեվրուզական արմատն ենք մենք տեսնում նաև հին հայերի առասպելաբանության ոլորտից եկող այնպիսի անունների կիսքում, ինչպիսիք են *Նուարդ*-ը (<նու «եարս» և *վարդ* «ջուր») և *Վարդգէս Մանուկ*-ը⁶⁴:

Վարդ <*վարդ բաղադրիչով առասպելաբանական անունների շարքը պետք է դասվեն նաև *Վարդուհան* և *Վարդանասար* անունները: *Վարդեան եզ*՝ «սև ու սպիտակ պիսակներով եզ, որը ընտրում են վարդուհանի ստեղծման մասնադ անելու, ուստի առանց աշխատացնելու պահում են մինչև այդ օրը...»⁶⁵: Անկասկած, վարդուհան եզը ժամանակին կենդանական մարմնավորումն ու նախասախայն է եղել վարդավառի տոնախորհրդի հովանավոր այն արական աստվածության, պար կրել է նույն *Վարդեան* անունը (այստեղից էլ համապատասխան անձնանունը) կամ այս անվան կրճատ *Վարդան* տարբերակը: Սրանցում առկա - *ել* և - *ան* վերջածանցների համար հմմտ. մի կողմից *հեա- ել- ալ, հոտ-ել-ան, սեթ-ել-եթ*, մյուսից՝ *կո-ան, յար-ան, եօր-ան, օրր-ան* և այլն⁶⁶: Վարդավառի ետմանավոր այս աստվածությունը, ըստ այսմ, լինելու էր ամպրոտային-ջրային բնույթի՝ նախասպես ցրակերպ, մի աստվածություն: Իսկ այդպիսի մի աստվածություն էլ հնդիրանական Ապամ-նասպատի հայկական հնագույն գուգաեեղը: Նրանց գուգաեեռ տասպելաբանական կերպարները լինելու մասին հն վկայում նաև նրանց շրջապատի կերպարները: Եթե «Վարդանի կամուրջի» անվանադիր ուստվածության շրջապատը կազմողներից աչքի էին ընկնում «ջրային գոմեշները» և «ջրային հսկա մի օձ», ապա հին հնդկական Ապամ-նասպատն հաճախ հիշատակվում է «Մյատանի այժի» և «Անդունդի օձի» հետ միասին⁶⁷:

Վարդ (<վարդ «ջուր») արմատով կազմված *Վարդեան* և *Վարդան* դիցանուններին հարույ *վարդանասար* բառը հիշատակում է Գրիգոր Մագիստրոսը, բյուզանդական բանակը Անիի դեմ եանած Սոնոմախ կայսեր գուգավար Նիկուլոսի ծաղրական նկարագրին անելիս. «Լուսք թ էկն պապն պադակ, վարդանասարն պիսակ»⁶⁸: Նախ, այստեղ հիշվող *պադակ*- ի մասին: Բյուզանդացի գորավարին բնորոշող այս բառին սովորաբար վերագրում են «ցնդած ծեբուկ» իմաստը, այն համարելով վտխառյալ հուներեն ταραχά «վաղմի, ծեբուկ, գառամյայ» բառից⁶⁹: Բայց *պադակ*-ը *պադ* արմատով և -*ակ* վերջածանցով կազմված բնիկ եայերեն բառ է, որն այստեղ ևս գործածված է լինելու վերոհիշյալ «ճերմակ ճակատով հզ» իմաստով: Ընդ որում, ի նկատի առնենք, որ Մագիստրոսը միայն այս բառով չէ, որ «կենդանական» որակումներ է տալիս բյուզանդացի գորավարին: Նա Նիկուլոսին կոչում է նաև «*գիշերարու բուլղարաց*», «անժանի, անկեռիք *փխր*», «անառի շիկորակ *արջ*»: Այս շարքը լրացնելու է գալիս նաև *վարդանասար* բառը, որի *պիսակ* վերադիրը նշանակում է «պիսակ ունեցող, խայտուցավոր» («խայտ. ունեղն զխայտուց կամ զպիսուկ») ⁷⁰:

Վարդանասար (<վարդան- *ասար*) բառի *ասար բաղադրիչը ուղղակի կապի մեջ է լինելու հայ. *ասր* «բուրդ», «բուրդ, կամ գեղմն, կամ զգաթ» բառի հետ⁷¹: Վերջինիս հնդկալուսական արմատը «նշանակում էր նախասպես «բուրդ», հետ «բուրդ ավող անատանը» և սրանից հետո էլ «ույխար, արջատ, ինչք, սաացվածք, դրամ». հայերենը կանգնած է ամենաեկին նշանակաբան վրա⁷²: Որ հայերենում *ասր*-ի արմատակից *ասար-ը կարալ էր նշանակել «տավար, խոշոր եղջերավոր անասուն», վկայում են

⁶³ Գր. Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն (Հին շրջան), Եր., 1961, էջ 152: Գր. Капанцян ,նշվ. աշխ., էջ 287-288:

⁶⁴ Ս. Պ ե ա ռ ս յ ա ն, «Շարայի ցեղամիությունը» Հայկական լեզնաշխարհի էյուսիսարենքում (մ.թ.ա. VI-V դդ.), Լրարեր եասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 12, էջ 71-72: Ս. Պեարոսյան, Մ. Պեարոսյան, Լ. Պեարոսյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

⁶⁵ Ս. Մ ա լ յ ա ս յ ա ն ց, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 310:

⁶⁶ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, էջ 85, 93:

⁶⁷ Ригведа, Мавалы I-IV, стр. 758.

⁶⁸ Գր. Մագիստրոսի թղթերը, Աղէքսանդրապոլ, 1910, էջ 234:

⁶⁹ Հ. Ա ճ ա ս յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 4, էջ 13:

⁷⁰ Նոր բազիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, էջ 649:

⁷¹ Նույնը, էջ 333, Բառգիրք հայոց, (Զննական բնագիրը, առաջարանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի), Եր., 1975, էջ 35:

⁷² Հ. Ա ճ ա ս յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 282-283:

բնակավայրերի («քաղաքներին») գոյության յիասար⁸²: Արշակունյաց դարաշրջանում Վանանդի աներերը՝ Վանանդացի նախարարները, ազդեցիկ նախարարներից էին: Ըստ «Գանեանակի», նրանք ունեին երկու գան՝ 14-րդը և 63-րդը⁸³: «Ձորանամակը» նրանց եիշաանակում է «Հյուսիսային դռան» նախարարությունների շարքում՝ Մամիկոնյաններից անմիջապես ետև: Նրանք այնքան մարտիկներ (1000) էին արամադրում եայոց բանակին, որքան տրամադրում էին նաև Մամիկոնյանները, Բագրատունիները, Արծրունիները, Խոռխորունիները, Ուշտունիները, Սեկագինները, Գարդմանացիները և Ապետունիները: Նրանց տրամադրած մարտիկների թիվն ավելին էր, քան եսրևան մյուս նախարարությունների տրամադրածների թիվը (Կամսարականներինը՝ 600, Բասենացիներինը՝ 600, Տայեցիներինը՝ 600, Աշոցյաններինը՝ 500, Դիմաքսյաններինը՝ 300, Սաեառունիներինը՝ 300, Արեղյաններինը՝ 300, Վաղձավունիներինը՝ 200)⁸⁴:

Հնագույն Վանանդի ռազմականացած երկիր լինելու եանգամանքը իր արտացոլումն է գտել նրա տարծքից եայտնի մի շարք տեղանունների մեջ: Դրանցից առավել ուշագրավներն են արարտական դաղաշրջանի Igarab և, եամեմատարար ուշ վկայված, Կարս // Կարուց բերդ // Մնուրն Կարուց // Ղարս, Կարուց գետ // Կարսագետ // Կարս - յայ // Ղարսաշայ անունները: Սրանց բուրի եիմքում, մեր կարծիքով, ե.- ե. * ցըր- (>սեպագր. gax-, եայ. կար-) արմասն է՝ առկա նաև կարշն և կարախ բառերում: Ըստ Է. Աղայանի, եայ. կարշն «ուծ, գորություն» բառի եեա միառին միևնույն ե.-ե.

արմասից են ծագում եուն. Οβριμος «եգոը, ուծեղ, գորավոր», սβρις «բռնություն», լաաիշ. ցրոստս «խստություն, դաժանություն», գերմ. Krieg «կռիվ», հին իալ. brig «ուծեղ, ուծերություն» բառերը⁸⁵: Կարախ -ը նշանակում է «քաջ, նաեատակ, ընաիը, կորովի»⁸⁶: Այս բառում - ախ-ը վերջածանց է (եմմա. ուր-ախ, խր-ախ, եր-ախ), իսկ արմասը նույնն է կարշն (<կար- շ-ն) բառի կար- արմասի եեա: Նոր եայկազյան բառարանում կար արմասին վերագրված են եետևյալ իմաստները. «կարոություն, գորություն, ոյծ» և «եմարատություն, եմարք, ձեռնեամս գոլ, բաուկանություն»⁸⁷: Բայց այստեղ աարբեր իմաստալին բներ են ներկայացված, ուսաի հիշյալ իմասաներից առաջինները պարունկուղ կար արմասը աարբեր է լինելու երկրորդ իմասաները պարունակող կար արմասից: Ընդ որում, երկու կար արմասաներից առաջինը ոչ միայն ենչյունարանական, այլև իմասաարանական աեսանկյուններից նույնանում է կարշն և կարախ բառերի կար արմասի եեա, այսինքն՝ բնիկ եայկական է, իսկ կար արմատներից երկրորդը, իսկապես, կարող է իրանական ծագում ունեմալ⁸⁸:

Հնդեվրոպական այս նույն արմասը իր ավելի եին աեսքով է առկա սեպագրալին Igarab աեղանվան մեջ: Ինչպես պարզվում է Արգիշաի I-ի «խորխոռյան աարեգորությունից», մինչև Diauehi // Տայք մանելը Ուրաբաուի այս բազավորը ճակասամարա էր ավել Igarab եովաի բանակի դեմ⁸⁹: I-gar-ab աեղանվան -ab վերջավորությունը ներկայացնում է սեպագրային արաագուումը Հայկական լեռնաշխարեի բազմաթիվ աեղանուններում առկա -աու աեղանվանակերա վերջածանցի: Դրանցից են. Կճաու, Չիրաու, Որդնաու // Վարդնաու, Պարաաու, Յուրաաու: Տեղանվան առաջին բաղադրիչը՝ I-ն, եթե ներգոյական ետովի իմասան արաաեայաող գրաբարյան ի նախդիրը չէ, ապա կարող է նրա եամարծեք յ նախալիրի նման կիրառված լինել կամ որպես նախածանց (եմմա. յ-արկ, յ-անց, յ-անկարծ, յ-ապաղ), կամ որպես սին աարը (եմմա. յ-երկար, յ-արգաուր, «եարգելի, պսավական, սլիաանի»)՝⁹⁰: Այս դեպ-

⁸² Г. М е л и к и ш в и л я, նշվ. աշխ, 155 Շ, տող 52:

⁸³ Н. А д о н ц, նշվ. աշխ, էջ 249-250:

⁸⁴ Նույնը, էջ 251-252, 263:

⁸⁵ Է. Աղայան, Բառարանական և սաուգարանական եետագրություններ, Եր., 1974, էջ 79-80:

⁸⁶ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, Հայերեն արմատական բառարան, ե.2 Եր., 1973, էջ 544, Բառգիրք հայոց, էջ 160:

⁸⁷ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Եր., 1979, էջ 1063:

⁸⁸ Հ. Ա ճ ա ռ յ ա ն, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 542:

⁸⁹ Ն. Ե ն գ ի բ ա ռ յ ա ն, IGARAB-HUBI երկիրը և ARDA քաղաքը, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1975, թիվ 11, էջ 81, Н.Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, стр. 33, 85.

⁹⁰ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 2, էջ 66-67:

քում, տեղանվան *gar*- բաղադրիչը ներկայացնում է կտպակցող մի օղակ հայերեն *կար* արմատի և նրա հեղեվորտապահան նախածև *gar-ի միջև: Ի դեպ, սա կարող է նույսպես ապացույց ծառայել այն բանի, որ ուրարաական դարաշրջանի հայերենում ծայսադնեոի խղացման օրենքը դեռևս չէր գործում (հմմտ. *Diauehi // Sայք*):

Igarab հովտի տեղադրությունը վերջնականապես ճշտված չէ: Ն.Հարությունյանը և Ն.Ենգիբարյանը այն տեղադրում են Ճորոխի հովտում կամ հարևան շրջաններում, Դիաուեիի ցեղամիության կազմում կամ նրա հարևանությամբ: Ավելի հավանական է նրա վանանդյան տեղադրությունը: Մեր կարծիքով, *Igarab* հովիտը համապատասխանում է Կարսի և Պաղակացի լճի միջև տարածված Երեւել դաշտին⁹¹: Ինչպես ասվեց, *Igarab* տեղանվան *gar* բաղադրիչի հետ ծագումնաբանորեն նույնական են *Կարուց բերդ*/*Կարս* և *Կարուց գետ*/*Կարսագետ* անունների *կար*- բաղադրիչները: Մրանցից *Կարուց բերդ* տեղանունը պարունակում է «Կարերի բերդ» իմաստը, *Կարս*-ը նշանակում է «կարեր», իսկ *Կարուց գետ*/*Կարսագետ* գետանունը՝ «Կարերի գետ»: Պարզ է, որ *կարշն* և *կարախ* քառերի արմատը սրարունակաղ *կար*-ը լինելու էր զինվորական դասի կրած անվանումներից մեկը, իսկ նրա անունով կաշված Կարսագետի ավազանը Կարս բերդաքաղաքով՝ նրան սրասկանյալ տարածք: Իմաստի անսանկյունից հմմտ. հին Գուգարքի *Քաջատուն* և *Քաջացրադար* տեղանունները:

Հայերեն *կար* արմատն սակա է նաև *կարեան (<*կար-եան) քառի մեջ, որի նախնական իմաստներից մեկը եղել է «ավազակ»-ը: Երենիա Մեղրեցու միջնադարյան քառարանում կարդում ենք . «Իկարեանս – յավազակս»⁹²: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ նույնպիսի մի իմաստ է պարունակում նաև վերոնիշյալ *Iga* ցեղային երկրի ցեղապետ- արքա *Qapuri*- ի (<գար-ւր-ի) անունը: Ուրարտուի թագավոր Սարգուրի II-ի այս հակառակորդի անվան գար - արմատը նույնական է հայերեն *կասյուտ* (<*կաս-ուտ) «կողոպուտ» և *կասյուե* «կալուպտել,ավարել»⁹³ բառերի *կաս արմատի հետ: Վերջիններս հուսալի ստուգաբանություն չունեն⁹⁴: Ինչ վերաբերում է ցեղապետ- արքայի անվան –ւր բաղադրիչին, ապա այն կամ նունն է *Պարոյր* (<պար-ոյր) և *Վրոյր* (<վիր-ոյր) անձնանունների – ոյր բաղադրիչների հետ, կամ հայերեն – ուր վերջածանցի հետ (հմմտ. *Քասի-ուր*, *Քաքթաք-ուր*, *իշ-ուր* և այլն)⁹⁵:

Հին Վանանդի բնակչությունը իր ավազակարարո ռազմիկի հակումներից չէր հրաժարվել անգամ վաղ միջնադարում: Ինչպես մեր պատմահայրն է վկայում, Արշակ 3-րդի և Խոսրով 4-րդի միաժամանակյա զանակալության աաղիների խառնակ դրությունից օգավելով «*ոմանք յազգէն Վանանդացոց* տպստամբեցին ի Խոսրովայ. եւ ոչ յոք ապաւինեցան, այլ ամրացան ի մայրիս լերանց իւրեանց եւ յանձուկս Տայոց քարանց. *յեղովակարար* արշավանօք լիշխանաթիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց խոռվէին զաշխարհս եւ անհանգիստ պահէին... *Քանգի Վանանդացիք զաւազակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, եւ որպէս ուղիղ իրք ասարժելի թուէին մոցս*»⁹⁶: Ահա և մեկ ուրիշ վկայություն, որը վերաբերում է Հայոց թագավոր Շասուրե պարսիկի ետանալուց հետո, և վերջին Արշակունի Արաաշես 4-րդի զանակալմանը նախորդած ժամանակաշրջանում, Հայաստանում աիրող իրավիճակին: «Իսկ ի ձեռն քաջին եւ բարեբախտին Ներսիսի ճիճրակացոյ գորագլուխ եղեալ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ գօրօք իւրեանց *սան ընդ զնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգօրսն*, եւ սպանանէ Ապրսամ Սպանդունի զգօրագլուխն. եւ ինքեանք ցրուեալք, *աիրագլուխք անձնապանապետք յամենայն լերինս եւ յամուրս շրջէին. յորում համօրէն Վանանդացիք երեւեցան նահաաակեալք քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ եւ բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամալանայր. վասն որայ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, եւ հաաեալ ճանապարհք ոսմկաց եւ ամենայն բարեկարգութիւն վրդովեալ ապականէր»⁹⁷:*

⁹¹ Մ. Խ ո թ ե ն ա ց ի, ..., Գ, խե:
⁹² Բառգիրք հայոց, էջ 129:
⁹³ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 526, Բառգիրք հայոց, էջ 158:
⁹⁴ Հ. Ա ճ ա ո յ ա ն, նշվ. աշխ, հ. 2, էջ 526-527:
⁹⁵ Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ.2, էջ 90:
⁹⁶ Մ. Խ ո թ ե ն ա ց ի, ..., Գ, խդ:
⁹⁷ Նույնը, Գ, ծգ:

Ամփոփենք: «Շիրակայ եւ Տիրակայ եւ Պաղակայ» մահանգները ընդգրկել են Հովհաննես-Սմբատի շիրակյան բան ախրույթը և նրան հպատակ Տաշիր-Չորագետի ու Վանանդի թագավորությունների արածքները: Դրանք այդպես են կոչվել վիպա-կան-առասպելարանական կերպարներ հանդիսացած Շիրակի, Տիրակի և Պաղակի անուններով, որոնց առասպելարանական մախառիպերը գալիս են մեր մախանդների հնդեվրասիական անցյալից: Վերջիններս ներկայացրել են որոշակի սոցիալական ֆունկցիաներով օժտված մի հոյակ: Համաձայն այդ ավանդույթի, Շիրակը ներկայացուցիչն է համարվել արաադրողների (հաղագործների և անասնալսիների) դասի, Տիրակը՝ քրմական դասի, իսկ Պաղակը՝ զինվորական դասի (հմմտ. մահ Շիրաք, Չիրաք և Միրաք շաստվածներից բաղկացած վասպուրակյան հոյակը): Ըստ այդմ, երանական Հայաստանում Շիրակ գավառը («Շիրակայ մահանգ») համարվելու էր արաադրողների դասին, Տաշիր գավառը («Տիրակայ մահանգ»)՝ քրմական դասին, իսկ Վանանդը («Պաղակայ մահանգ»)՝ զինվորական դասին պատկանյալ տարածք:

ВОКРУГ ТРЕХЧАСТНОСТИ ЦАРСТВА ЙОВАННЭСА-СМБАТА

Резюме

С.Петросян, А.Петросян

Сопоставление образов трех "небогов" васпураканского района Тимар-Ширака, Зирака и Мирака, и трех эпонимов древнего Ширака, древнего Ташира и древнего Вананда, т.е. эпического Ширака, Тирака и Палака, приводит к заключению, что не только в Васпуракане, но также на северо-востоке Айрарате в древности был принят принцип трехчленной классификации богов, эпическими наследниками которых являются эпонимы "областей Ширака и Тирака и Палака". Так как Ширак-земледелец (ср. Васпураканский Ширак), Тирак-жрец (ср. Зирак), а Палак-воин (ср. Мирак), следовательно "область Ширака"-область производителей, "область Тирака" - область жрецов, а "область Палака" - область воинов.

В начале XI века под "областью Ширака" подразумевали Ани-Ширакское царство Йованнэса-Смбата Багратида, под "областью Тирака" вассальное Ташир - Дзорагетское царство Лорийских Багратидов, а под "областью Палака"-вассальное Ванандское царство Карсских Багратидов.